

Ke 125. výročí vzniku České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění

I. Vznik a vědy o živé přírodě

Akademie věd České republiky letos slaví 125. výročí založení své významné předchůdkyně, první akademie věd v českých zemích – České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění (ČAVU). K tomuto výročí připravuje Živa seriál článků věnovaných přírodovědcům spojeným s činností Akademie věd v českých zemích. Chceme se v nich zamyslet i nad pozicí věd o živé přírodě v rámci akademického výzkumu v různých érách od konce 19. stol. až do současnosti a ukázat, jaká témata a jaké typy vědecké práce byly v tomto prostředí podporovány a později rozvíjeny. Zároveň si připomeneme, jak dějinné zvraty ovlivňovaly fungování vědy na neuniverzitní půdě.

Počátky snah o vytváření různých vědeckých společností v českých zemích můžeme pozorovat ve větší míře zhruba od poloviny 18. stol. Klíčovou roli hrála v tomto procesu zejména Královská česká společnost nauk (KČSN), kde vedle Josefa Dobrovského působil např. lékař a přírodovědec Johann Mayer nebo anatom, fyziolog a oftalmolog Georg (Jiří) Prochaska. Důležitým centrem rodící se české moderní vědy se v první polovině 19. stol. pak stalo nynější pražské Národní muzeum, jehož pojmenování procházelo četnými změnami.

Rozvoj národní vědy

Česká věda se v druhé polovině 19. stol. začala rychle rozvíjet a získávat na sebe vědomí. Velkým vzorem byl Jan Evangelista Purkyně, který od r. 1850 působil na pražské univerzitě a výrazně se angažoval v národně orientovaných kruzích i ve vědeckých spolcích v tehdejší habsburské monarchii (podrobně o J. E. Purkyně v Živě 2011, 5). Podobnou úlohu pro humanitní vědy plnil stejně aktivní historik František Palacký. Právě J. E. Purkyně na počátku 60. let předminulého století v sérii článků v Živě, vydaných také jako samostatná publikace Academia s kritikou v té době převládající snahy soustředit veškeré vědecké bádání výhradně na univerzity, požadoval vznik národní akademie věd fungující jako komplex vědeckých ústavů – tato akademie měla být společná pro jazykově české i německé vědce v českých zemích (to už později nebylo možné vzhledem k stále rostoucí propasti mezi oběma národy v Čechách). Tím ovšem výrazně předběhl svou dobu o desítky let.

Pro rozvoj české vědecké komunity mělo nadále klíčový význam dění na univerzitní půdě – zlomovou událostí se stalo zejména rozdělení pražské univerzity na

českou a německou část v r. 1882, které umožnilo rychlejší kariérní vzestup řadě vědců preferujících češtinu před dosud zcela dominantní němčinou. Zvyšující se počet kvalitních vědců v mnoha oborech naznačoval, že vzniká potřeba vytvoření spolku nebo instituce, která by odpovídala vídeňské akademii věd. Ta vznikla v r. 1847 a mezi její členy patřili i někteří špičkoví čeští vědci, včetně již zmiňovaných J. E. Purkyně a Františka Palackého.

Když se najde mecenáš

V českých zemích působila ctihodná Královská česká společnost nauk založená již v druhé polovině 18. stol., a tak se dalo předpokládat, že by pražská akademie



mohla vzniknout na jejím základě. Tento názor původně zastávala i klíčová zakladatelská osobnost pozdější České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, dosud nejvýznamnější mecenáš české vědy Josef Hlávka (1831–1908). Hlávka svůj obrovský majetek získal coby architekt a stavitel a po překonání těžké choroby se rozhodl soustředit na podporu české vědy a školství (viz Živa 2008, 5: 194–195). Jeho plán přetvořit Královskou českou společností nauk na národní akademii věd však neuspěl. Přesto Hlávka na snahu o vytvoření vrcholné české vědecké reprezentativní instituce nerezignoval, ale rozhodl se, že ji vybuduje na zcela nových základech.

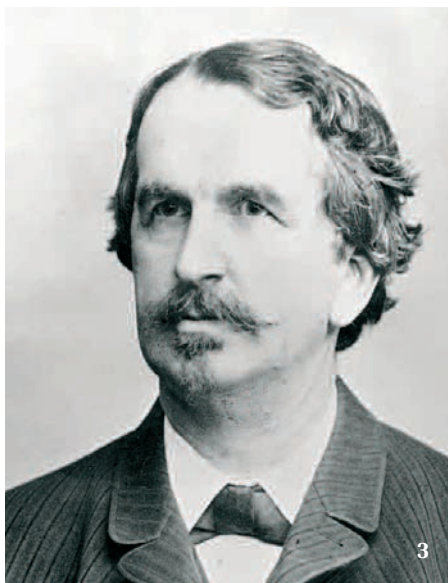
Prvním veřejným krokem ke vzniku české akademie věd se stalo předání základní listiny nové instituce společně s velkolepou přílohou 200 tisíc korun údajně od anonymního dárcе (všeobecně bylo však známo, že peníze pocházejí právě od Hlávky) nejvyššímu maršálkovi Království českého knížeti Jiřímu Kristiánu Lobkowiczovi v r. 1888. Akci Hlávka obratně spojil s oslavou 40. výročí nastoupení císaře Františka Josefa I. na trůn, čímž zajistil projektu podporu z nejvyšších míst. Zemský sněm plán také podpořil a požádal zároveň panovníka o souhlas se zřízením nové instituce. Hlávka s Lobkowiczem a některými představiteli staročeské strany v čele s národohospodářem Albínem Bráfem vypracovali návrh stanov. František Josef I. v lednu 1890 nejen vyslovil souhlas se vznikem české akademie věd, ale schválil i její stanovy a dokonce jí poskytl záštitu. Protektorem Akademie jmenoval svého mladšího bratra, arcivévodu Karla Ludvíka (obr. 1). Na úspěšném průběhu zrodu České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění měla nepochybně podíl rovněž snaha poskytnout konzervativní a vůči Habsburkům vysoce loajální staročeské straně a jejím sympozitantům vhodnou koncesi, kterou by mohli prezentovat jako svůj úspěch. Toto politické pozadí však poněkud poškozovalo reprezentativnost nově vzniklé Akademie, protože se do ní jen obtížně dostávali vědci a umělci spojení s odlišnými politickými tábory, především s mladočeskou stranou. To se týkalo jak básníka, spisovatele a publicisty Jana Nerudy, tak např. filozofa Tomáše Garrigua Masaryka.

Vědy a umění podle potřeb národa

Původní struktura ČAVU odpovídala dobovým snahám o budování především jazykově české vědy, která se navíc úzce propojovala s uměním. Velký důraz se přitom kladl hlavně na historii a jazykovědu, významnou roli hrálo také právo, zejména jeho části soustředěné na obhajobu českých nároků v rámci Rakouska-Uherska. Ke spojení vědy a umění jistě přispěla i skutečnost, že samotný Hlávka stál jako architekt na pomezí vědy a umění a po vzniku ČAVU předsedal její čtvrté, umělecké třídě. Veškerým přírodním, lékařským a technickým vědám byla věnována pouze jediná třída ze čtyř, a to ta druhá. V první se soustřeďovali historici, filozofové, právníci a další příbuzné obory, ve třetí pak filologové a v již zmíněné čtvrté výtvarníci, architekti, hudebníci a literáti. Tuto podobu si ČAVU uchovala až do



2



3



4

1 Prvním protektorem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění (ČAVU) se stal z rozhodnutí panovníka jeho mladší bratr, arcivévoda Karel Ludvík. Zde na grafickém portrétu z Almanachu ČAVU

2 Mezi prvními 19 členy ČAVU jmenovanými císařem byl botanik Ladislav Josef Čelakovský. Fotografie pochází z 80. let 19. stol. Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i. (MÚA AV ČR), FOTOSBÍRKA Bohumila VAVROUŠKA

3 Již v r. 1890 byl řádným členem ČAVU zvolen geolog, zoolog a paleontolog Antonín Frič. MÚA AV ČR, FOND FOTOSBÍRKY

4 Rovněž od r. 1890 se na činnosti ČAVU významně podílel obnovitel vydávání Živy, organický chemik Bohuslav Raýman. Snímek z r. 1909, MÚA AV ČR, FOTOSBÍRKA Bohumila VAVROUŠKA

5 V kategorii mimořádný člen ČAVU byl r. 1890 zvolen botanik, fytopatolog a mykolog Josef Velenovský. Vydání jeho díla Flora bulgarica Akademie podpořila i finančně. Zde v pozdějších letech na kresbě Huga Boettingra. MÚA AV ČR, FOTOSBÍRKA Bohumila VAVROUŠKA

konce své existence (v r. 1952), přestože v následujících desetiletích působilo dané členění čím dál více zastarale. Velmi silné tendence k založení nové technické třídy se objevily už po vzniku Československa, ale stejně jako další pokusy o novou strukturu v následujících letech nebyly úspěšné. Naprostý zvrát přišel s ustanovením Československé akademie věd v první polovině 50. let 20. stol., v níž jednoznačně dominovaly exaktní vědy ve smyslu anglického termínu science, a naopak umění ze systému zcela vypadlo.

První členové z řad vědců zabývajících se živou přírodou

Ale vraťme se zpět na konec 19. stol., do doby, kdy se teprve rodila ČAVU. Jejich prvních 19 členů jmenoval osobně císař na návrh zemského výboru. V rámci druhé třídy to byl vedle geodeta a topografa Karla Kořistky, fyzika a meteorologa Karla Václava Zengera a matematiků Františka Josefa Studničky a Emila Weyra tehdy

jediný reprezentant věd o živé přírodě v ČAVU, botanik Ladislav Josef Čelakovský (1834–1902, obr. 2), syn slavného básníka a jazykovědce. Čelakovský strávil část svého mládí v rodině J. E. Purkyně, od r. 1860 působil jako kustod botanického oddělení Národního muzea a o 6 let později se habilitoval na pražské technice. Roku 1871 byl jmenován mimořádným a r. 1880 řádným profesorem botaniky na pražské univerzitě. Po rozdělení univerzity na dvě části přešel na tu českou. Za svého učitele ho pokládala mimo jiné klíčová osobnost české rostlinné fyziologie 20. stol., Bohumil Němec (viz např. Živa 2007, 5: 199–202; 2014, 4: 148–150). Čelakovský se věnoval morfologii rostlin, systematice a floristice. Mimo jiné přispěl k objasnění povahy tyčinek a vajíčka, zabýval se otázkou květenství a napsal rozsáhlou práci o nahosemenných rostlinách (Die Gymnosperen – eine morphologisch-genetische Studie, KČSN 1890). V oblasti systematiky se prosadil popisem nových druhů rostlin a zejména odstraněním některých nesrovnalostí na základě důsledně morfologického přístupu. Širokou veřejnost oslovilo především jeho čtyřdílné dílo Prodrromus



5

květeny české (Komité pro přírodnické vyzkoumání Čech, 1868–83), které se stalo podkladem pro Analytickou květeny Čech, Moravy a Slezska (vydal F. Temp-sky, 1887). Čelakovského publikace byla považována za úplný a přitom kriticky uspořádaný soupis veškeré české květeny. Zároveň ovlivnil výuku botaniky na středních školách vydáním různých učebnic a příruček jako např. Přírodopisného atlasu rostlinstva (vydal I. L. Kober, 1865) nebo Názorného přírodopisu rostlinstva pro nižší třídy středních škol (B. Temp-sky, 1868). Je tedy jasné, že představoval osobnost, která skutečně mohla být reprezentantem všech věd o živé přírodě.

Nicméně dlouho nezůstal ve sboru členů ČAVU jediným zástupcem této široké vědní oblasti. Ještě do konce r. 1890 sbor doplnili nově zvolení řádní členové – geolog, zoolog a paleontolog Antonín Frič (1832–1913, obr. 3; viz např. Živa 2013, 6: CXVII–CXVIII) a také obnovitel Živy od r. 1891, po ukončení vydávání (r. 1868) Purkyněho první řady časopisu, organický chemik Bohuslav Raýman (1852–1910, obr. 4; viz Živa 2011, 1: I–II). Antonín Frič, považovaný za jednoho ze zakladatelů české hydrobiologie, v té době řídil zoologické a paleontologické sbírky Národního muzea a zároveň přednášel na české univerzitě jako řádný profesor zoologie. Měl již za sebou vydání atlasu Evropské ptačtvo (vydal vlastním nákladem v r. 1871) a právě postupně publikoval své základní paleontologické čtyřsvazkové dílo Fauna der Gaskohle und der Kalksteine der Permformation Böhmens (Fauna z plynového uhlí a z vápenců permského útvaru v Čechách, vydal A. Frič, 1883–95). V 90. letech budoval rovněž zoologickou stanicí v Dolních Počernicích, což ČAVU již v r. 1891 podpořila 300 zlatými. O generaci mladší a organizačně mimořádně schopný Raýman se do činnosti ČAVU hned intenzivně zapojil jako její funkcionář. „Odrasový můstek“ pro něj představovala pozice sekretáře druhé třídy, kterou vykonával od svého zvolení za člena. O 10 let později se již stal generálním sekretářem ČAVU, tedy po předsedovi druhým nejdůležitějším představitelem této instituce. V r. 1890 byl již čerstvým mimořádným profesorem organické chemie na české univerzitě

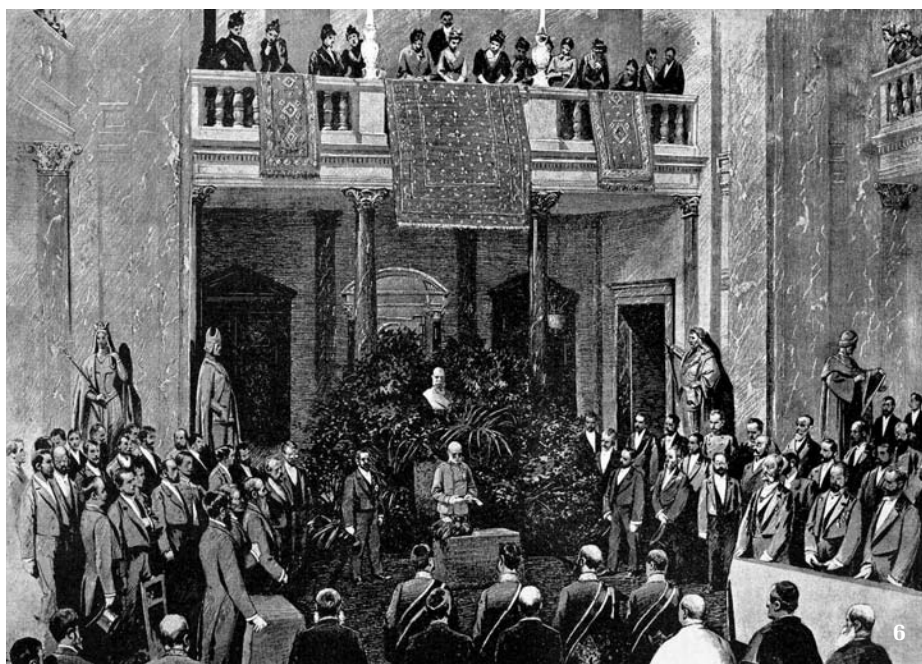
a mohl se prezentovat dvoudílnou učebnicí Chemie organická, kterou v r. 1881 vydal s Milanem Nevolem. Vydávání Živy ale obnovil až v r. 1891.

V kategorii mimořádný člen byl zvolen do ČAVU v říjnu 1890 tehdejší docent fytopaleontologie při české univerzitě v Praze, jeden z nejvýznamnějších českých botaniků a jeden ze zakladatelů české moderní mykologie Josef Velenovský (1858–1949, obr. 5; viz Živa 2009, 3: XXXV–XXXVI). V té době měl za sebou mimo jiné vytvoření Atlasu rostlinstva pro školu a dům (vydal K. Janský, 1886) nebo rozsáhlou Květenu českého cenomanu (F. Řivnáč, 1891–98), a chystal se zveřejnit další monumentální dílo, které mu přineslo mezinárodní proslulost – Flora bulgarica. Na vydání posledně jmenované práce dostal Velenovský v r. 1891 podporu ve výši 300 zlatých. Problematické osobní rysy se u něj přitom projeví spíše až v pozdějším věku, zejména v meziválečném období, kdy vedl četné osobní spory s většinou svých kolegů a aktivně podporoval různá extrémní rasistická a protidemokratická uskupení.

Své zástupce měly vědy o živé přírodě v ČAVU hned v r. 1890 i mezi členy dopisujícími, zvolenými v říjnu toho roku. Šlo např. o entomologa a středoškolského profesora Ladislava Dudu (1854–95), autora četných studií o polokřídlelém hmyzu (*Hemiptera*) a spolupracovníka Ottova slovníku naučného, který působil na I. českém reálném gymnáziu v Praze, nebo o dalšího středoškolského profesora (tehdy na píseckém gymnáziu) a rovněž spolupracovníka Ottova slovníku naučného, zoologa a paleontologa, žáka A. Friče, Františka Bayera (1854–1936), jenž se zabýval osteologií, srovnávací anatomií a systematikou. Je třeba říci, že mezi dopisujícími členy ČAVU se v té době nacházeli středoškolské učitelé běžně, což odpovídalo pozici této skupiny vzdělanců v tehdejší vědě i ve společnosti. Mezi dopisujícími členy ovšem figuroval také docent na české univerzitě, botanik a zejména algolog Antonín Hansgirk (1854–1917). I ten však v té době zároveň působil jako středoškolský učitel v Praze. Byl významným odborníkem v oboru systematiky a morfologie řas, ekologie a fyziologie rostlin.

Slavnostní zahájení

Ti všichni se mohli účastnit zahájení činnosti České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, které se konalo 18. května 1891 v budově Národního muzea (tehdy Muzea království Českého, obr. 6), s jejímž otevřením byl akt spojen. Šlo o velkolepé představení. Budova muzea byla při této příležitosti podle autora zprávy v prvním ročníku Almanachu české Akademie „přiměřeně vyzdobena květinami, sochami a koberci v takovém souladu a pouze tou měrou, že přítomní architektonické a umělecké krásy nádherné budovy v impozantnosti své tím příjemněji překvapovaly hosty přicházející.“ A nebyli to ledajaké hosté. Nejváženějším byl jistě protektor samotné Akademie arcivévoda Karel Ludvík s chotí Marií Terezií. Nechyběl místodržitel hrabě František Thun či tehdejší pražský starosta Jindřich Šolc. Nemohli scházet ani náměstek protektora ČAVU, nejvyšší zemský maršálek Jiří Kris-



tián Lobkowicz, který se podílel mimo jiné na vytváření stanov instituce. O významu a slavnostnosti celého aktu svědčila účast tří rakouských ministrů, nejdůležitějších představitelů šlechty, duchovenstva, armády, zástupců samosprávy a samozřejmě vědecké komunity. První slavnostní projev přednesl v češtině arcivévoda Karel Ludvík, po něm se ujali slova prezident ČAVU a její faktický zakladatel Josef Hlávka a generální tajemník ČAVU František Karel Studnička. Posledně jmenovaný zmínil i první úmrtí mezi členstvem – geologa a fytopaleontologa Otakara Feistmantela (1848–91), profesora geologie na české univerzitě, mimo jiné autora publikace *The Fossil Flora of the Gondwana System*. Po zprávě Studničky o dosavadní činnosti Akademie proběhly dvě přednášky týkající se problematiky vzdělanosti – jednu pronesl filozof Josef Durdík a druhou profesor chirurgie na vídeňské univerzitě Eduard Albert. Poté opět vystoupil F. K. Studnička s vyhlášením slavnostních cen vypsaných jednotlivými třídami. Ve vědecké druhé třídě mělo jít celkem o čtyři ceny po 500 zlatých za „nejlepší práce z oborů v třídě zastoupených“. Závěrečné slovo patřilo

6 Slavnostní zahájení činnosti ČAVU v nově dokončené budově Národního muzea 18. května 1891 bylo mimořádnou společenskou událostí ozdobenou osobní účastí protektora ČAVU arcivévody Karla Ludvíka. Na dřevorytu podle kresby Josefa Ulricha je zachycen při svém proslovu. Světozor 1891 (25), 28; 328
7 ČAVU podporovala také výzkumy paleontologa Filipa Počty. Ilustrace z jeho publikace O mechovkách z korycanských vrstev: pod Kaňkem u Kutné Hory, kterou druhá třída ČAVU vydala r. 1892 v rámci řady *Palaeontographica bohemicae*.

J. Hlávka, který se vzletnými slovy obracel především na přítomného arcivévodu Karla Ludvíka. Večerní program významného dne pak pokračoval v Národním divadle, kde bylo připraveno představení melodramatu *Pelopovy námluvy* vytvořené členy nové instituce – Jaroslavem Vrchlickým a Zdeňkem Fibichem. Představení uvedl Vrchlický přednesem vznosné básně opěvující vznik České Akademie jako „matky věd a umění“.

A do práce!

Nežůstalo však jen u slavností a projevů, Akademie zahájila svou činnost spočívající mimo jiné v podpoře vědecké práce a v publikaci výsledků. Již ve zprávě přednesené na jejím prvním valném shromáždění se objevily informace, že vedle dvou zmíněných dotací A. Fričovi a J. Velenovskému poskytl např. podporu 200 zlatých Františku Klapálovi na cestu do Krkonoš za účelem výzkumu fauny a metamorfózy chrostíků (*Trichoptera*), Filipu Počtovi 300 zlatých na bádání ve sbírkách Britského muzea v Londýně nebo 200 zlatých Antonínu Stolzovi na studia o myxosporidiích. V rámci „Rozprav“ II. třídy Akademie pak vyšly Chemicko-biologické studie Bohuslava Raýmana a Karla Kruiše. A to byl teprve počátek činnosti instituce, která i vědám o živé přírodě usnadňovala existenci a fungování v mnoha následujících desetiletích. V příštím článku se zaměříme na aktivitu českých přírodovědců v rámci ČAVU.